

ההתייחסות למדקדק ר' זלמן הענא - מאמר תגובה*

בגליון 'המעין' הקודם יצא הרב יעקב לויפר שליט"א להגן על המדקדק ר' זלמן הענא "שהיה גדול בדורו בדיעת הדקדוק" כפי דבריו. ועיקר טענתו היא שלדבריו בההדרת לוח ארש להריעב"ץ נהגתי כלפיו בחוסר הגינות, והצגתי תמונה חד צדדית בהעלימי את זכויותיו, ובכך חרצתי עליו משפט מעוקל¹. עכת"ד. ובמחילת כבודו נכשל הרי"ל במה שהאשים אותי - הצגת תמונה מעוותת לחלוטין של דבריי, מפני חוסר השגחתו בהקדמתי הארוכה ללוח ארש שבה ביארתי דבריי באר היטב.

א. באשר להאשמות זיוף ההסכמות שהדפיס רז"ה על ספרו שערי תפלה, הבאתי ראיות לתמוך בעדותו הברורה של הריעב"ץ שהסכמת אביו החכם צבי היא מזוייפת. לא רק שמעיד הריעב"ץ שלא זהו ידו מתוך ידו של החכם צבי בתקופה שבה כביכול נכתבה ההסכמה, אלא שהוא מעיד שכשהטיח את אשמת הזיוף בפניו של רז"ה הסיט הלה את נושא השיחה לנושא אחר, ולא ענה שההסכמה המקורית ישנה תחת ידו. ועוד טוען הריעב"ץ, שכל המכיר את סגנונו של מר אביו יכיר שלא יצאה ה"הסכמה" הזאת מתחת ידו². על זה הוספתי ראיה חותכת, שב"הסכמה" נאמר ש'מעולם לא החזיק [=החכם צבי המסכים] ידי מחבר שום ספר'; ודבר זה הוא שקר גמור, כי נמצאות לפנינו כמה הסכמות של החכם צבי המחזיקות בידי מחברי ספרים - ובכך לא יתכן שיצאה הסכמה שיקרית זו מתחת ידו. לזה הוספתי עוד הוכחות רבות על זיוף ההסכמה, שאע"פ שאין כל אחת בפני עצמה כדאית להוכיח את הזיוף - אבל בצירוף כולן אפשר להניח שההסכמה של החכם צבי לספרו של רז"ה מזוייפת, עד שיוכח ההיפך. עכת"ד שם בפרק א. הנה אם כן, ה"הסכמה" שנמצאה באמסטרדם היא שטר שקרא עליה יותר מערעור, ועד שיקיימו אותה

* מאמר זה נכתב כתגובה למאמרו של הרב יעקב לויפר ב'המעין' תשרי תשס"ט (כרך מט גל' א), והוא כולל גם התייחסות להערותיו של הרב רפאל בנימין פוזן בגליון הנ"ל (בעיקר בהע' 26 והע' 27 דלהלן, ובצורה כללית בשאר המאמר).

1 במאמרו יוצא רי"ל להגן על רז"ה מפני לשונות פוגעות - ותמוה א"כ למה אינו נוהג משנה זהירות מלזלזל בלשונו בגדולי האחרונים בהע' 3 ובעמ' 73 ד"ה שנית [ופיו הכשילו כי הוא הטועה שם - לא הריעב"ץ, עי' לקמן הע' 16].

2 צילומה נדפס בהקדמה עמ' 39. ובאמת שראשית דברי ההסכמה הזאת מוזרה מאוד, וקשה להאמין שהחכם צבי היה כותב דברים כאלו, ומה עוד בתוך הסכמה.

אינה אלא חספא בעלמא. את כל זה פוטר רי"ל בשפה רפה, ובלי להתמודד עם הטענות החזקות שהעלת. יתר על כן, רי"ל מתעלם לגמרי מעצם תוכן עדויות האחרונים³, פוסקים ומדקדקים, שרי"ה זייף במזיד את לשונות הספרים שמהם העתיק כדי להוכיח את חידושו, ומהדוגמאות שהצגתי⁴. עובדה ברורה זו בלבד יש בה בכדי לפסול את האיש רי"ה ואת נאמנותו לחדש חידושים או להכריע בין הנוסחאות הקיימות - ולא עוד אלא החשוד לזייף לשונות הספרים להטעות את העולם אבדה חזקת כשרותו לגבי זיופים, וחשוד גם לזייף את ההסכמות לספריו⁵.

3 ורק כתב שהבאתי מובאות מגדולי ישראל בגנותו, אך העלים מהקורא את תוכן דבריהם ואמיתותם.

4 ואוסיף מגליון ספרי: רו"ה בהבנת המקרא לשמות כא, ח כותב: "...זה ליתא, שהרי גם הדל"ת של ותתפשהו בבגדו רפה, ושקר ענה בו רז"ה ביסוד הניקוד בשער הכינויים אות ט", גם בצוהר התיבה בתיבת השמות אות ל"ג... [ז"ל שם: ...וזהו עצמו ההבדל בין ותתפשהו בבגדו בראשית ל"ט [יב] שהוא מנפרד בַּגְד לכן הדל"ת היא בדגש קל...]. ובחומשו תורת האלקים ב"שום שכל" העיר רו"ה בזה"ל: "הדל"ת רפה בכל המדויקים וכ"י, וכן בכל חבריו, ורז"ה ביסוד הניקוד שער הכינויים יסוד ט"ז שקר ענה בו, ושנה באולתו בצוהר התיבה בשמות אות ל"ג. גם ב"עבותות אהבה" [השגות על צהר התיבה] השיג עליו שם וז"ל: "גם כאן שקר ענה בספרי קדש, כי כל בגדו דיוסף רפי, וכן שאר שמות רבים מאד משקל פעל". והוספתי עוד דוגמא מדידי: בצוהר התיבה תיבת הדגש אות יט כתב: "ומצאתי און לי מה שכתב יהב"י הנקדן בספר עין הקורא בפ' מקץ וז"ל ועבדיך באו דגש בעלילת הדחיק. עכ"ל. עכ"ל רז"ה. והנה בעין הקורא שם הבי"ת דגושה בתיבת באו - אך התיבות "דגש בעלילת הדחיק" אינן נמצאות! והרי כאן זיוף נוסף מכוון, שהרי כל ישעו של רז"ה בהביאו דברי יהב"י אלו הוא כתנא מסייע למהפכה שעושה, שהדוגמא הנ"ל נכלל בכלל דחיק, ואיננו אתי מרחוק כדעת הקדמונים. ולכן מצא לנכון להוסיף עוד שלוש תיבות מדעתו על דברי יהב"י.

5 לקט מתוך הלשונות שנכתבו על רז"ה, מתוך הקדמתי פרק ד הערה 363: כגון "שקר ענה" (רבי מרדכי דיסלדארף ורו"ה); "לרוב קנאתו באלו שקדמוהו שינה כמה דברים בזדון" (נודע ביהודה); "הרבה לפשוע..." (רבי מרדכי דיסלדארף); "זה דרכו של המשובש הנזכר לתלות עצמו באילן גדול ותולה בו בוקי סריקי"; "ונתקנא בו הנחש עקלתון ובריה. אשר אין בו טעם וריח. ר' זלמן העני בדעת. פתן חרש יאטם אוזן שומעת. ברוח קנאה בשנאה ואיבה" (ר' אליה ווילנא המדקדק); "ספר ענף עץ עבות פרוי שרף מעופף רשפי אש ושלחבות. את פני משבש הנקודות ומקלקל התיבות... ובמחברת שערי תפלה שלח ידו בקדושים... הנהיה כדבר הגדול הזה לשנות נסחת הקדמונים. כאשר הרבה האיש הזה שגגות וזדונים. בשנותו את טעמי הספרים חדשים גם ישנים...", "הלא אתם כלכם חזיתם לו פסוקים מזויפים במקומות שונות. ומשקר בדברי חכמים כדרבונות...", "האיש הזה הוחזק כפרן פעמים רבות..." (רבי ראובן גריסהאבר); "כבר גיליתי משאות שוא ומדוחים שלו בספרי תורת אמת" (ר"ז בער בעל סדור 'עבודת ישראל'); "קרוב לומר שהוציא מלבו כן להטעות את הרואים כי כן דרכו...", "לכן אין לשום לב כלל על הכללים שהוציא מלבו הערום" (השגות רבי מרדכי דיסלדארף). ואצ"ל בדברי הריעב"ץ שכתב עליו מרורות בהרבה מקומות [ראה לדוגמא לקמן הע' 26]. ואין להאריך עוד, כי כל הרואה בחבורים שלפנינו

רי"ל ('המעין' שם עמ' 66) טוען עלי: "ביטויים כמו זה שכתב הפמ"ג על רז"ה לא ימצא הקורא בהקדמה, שכן אין הם מתיישבים עם מגמת הכותב להשחיר את פני רז"ה ככל האפשר ולהציגו ככלי ריק". משום מה שכח רי"ל מדבריי שם בהקדמה עמ' 30 אות יא והערה 117 שהנו"ב והפמ"ג בהרבה מקומות כינוהו כמדקדק גדול⁶. ועל אף דבריהם, האם הם הכחישו את המציאות שתיארו האחרונים הנ"ל, שהיא גלויה לכל מי שרוצה לבדוק את הדברים ע"פ המובא בהקדמתי? אין אומרים למי שלא ראה את החודש שיבוא ויעיד - והרי הנו"ב עצמו, קרוב לסוף ימיו, חרץ את דינו שאין לסמוך על מה שחידש (הערה 134). ומרבנו הפמ"ג קשה להביא ראיה לענין זה⁷, שהרי הוא משבח גם את "סטאנוב שאכן היה נגוע בהשכלה ושמעותו רעה" כלשון רי"ל (שם עמ' 65) שלא זיכהו אפילו בתואר "ר" (גם הנו"ב נתן מכתב המהווה כעין הסכמה ל"מסכיל" הרץ וייזל, וכשלבסוף הקדיח תבשילו ברבים במכתבו הידוע

יכיר שאין מקום לחוס על כבוד רז"ה, אלא לגלות האמת בלי כחל ושרק כי היכי דלא ליגררו אבתריה. עוד כתבתי: וכתב המדקדק ומתעסק במסורה הגדול רבי וואלף היידנהיים בחומשו תורת האלקים ב"שום שכל" יט, כ: וכבר הזכרתי לעיל יג, ד ב"מפורש" כי המחבר הזה רז"ה חשוד להעיד עדות שקר בקדמוניו ז"ל... גם מה שטען עוד על החכם תשב"ץ (ח"ב סי' רט) שכל המדקדקים אמרו פה אחד כי כל דגש בדין דחיק הקמץ שלפניו חטף הוא כמו וענתה בי צדקתי, לכה נא וכו' עכ"ל. גם זה שקר, ואין אחד מן הקדמונים שאמר כן, ואדרבה הם אמרו שהוא קמץ רחב... ובמפורש שהזכיר כתב: ...ודברי האחרונים מבולבלים, ובפרט דברי רז"ה, כי זה הוא אשר העתיק דברי הנקדן בזיוף כדי להוליד ממנו סברותיו הבדיויות, ושקר ענה בו בספרו יסוד הניקוד... הרי לך בבירור שהחליף דברי הנקדן בכונה ורצון, וכן עשה במקומות אחרים. ודי בזו. עכ"ל רז"ה. ועל עוד בהקדמתי פרק א אות טו-יח. ועל בשערי דמעות סי' ל, ובמילואים לסדור רבי שבתי סופר לעמ' 23, שהעיד רז"ה עדות שקר בשם מהרש"ם שנוסחו "ואל תשלט לנו יצה"ר", במקום "ישלט" [כאשר הוא לפניו אצל מהרש"ם]. היכן מצינו בר"סמכא נקי כפים ובר לבב שלהקת אחרונים כתבו עליו דברים חריפים כנ"ל? אין זה אלא שכל המדברים בשבחו לא נחתו לבדוק אחריו, וסמכו על שבח ה"הסכמות" [כמאמר רבא סנהדרין קב, א 'חותמו של אחיה השילוני ראה וטעה'] ושמו הגדול שהלך לפניו, וכבר היו דברים כאלה מעולם. והריעב"ץ עצמו מתנצל ומתוודה שנכשל בו לסמוך עליו, כמבואר באורך בהקדמתו ללוח ארש חלק ב (מהדורתי עמ' קפה).

6 וע"ע שם הע' 90. ועל הערה 97 שכתבתי בעדינות יתר שלא היתה התנהגותו כת"ח, וכיסיתי על קלונו. אך מ"מ הוצרכתי לכתוב לפחות זה, כי יש צורך לדעת איזה משקל יש לאיש הבא לשנות מהמקובל. וכשנודע שלא היה אדם גדול בתורה, ואף לא בר סמכא בדקדוק, ועוד חשוד לשנות ולשקר, ברור שאין דעתו עולה במנין המכריעים, אלא בבחינת קבל את האמת אם יבדקו אחריו בשבע עינים ויימצאו דבריו נכונים. וראה עוד בעמ' 48.

7 ראה הקדמתו איגרת א אות יז שכתב בזה"ל: "כאשר כתב התורני המופלא מהור"ר איצק סטנאב בספרו הגדלים". ובקונטרס "משיב הרוח" (י-ם תשמ"א עמ' יג) העתיק הסכמה לספר "שפת אמת" של סטנוב שתיארה אותו כ"המחבר החכם השלם הרבני מורנו הרב יצחק לבית לוי איש סטנאב", ובראש החותמים מתנוסס שמו של הפמ"ג.

לשמצה, שפק עליו גפרית ואש, ודן את האיש כאפיקורוס גמור כידוע⁸ - ושגיאות מי יבין⁹.

ב. באות ב שוב מציג רי"ל שדרכי היא חד צדדית, שהרי לדעתו לפעמים רז"ה צדק בריבו ואני טעיתי¹⁰. אולם כבר במהדורת 'לוח ארש' שלי יש מקומות שהפכתי בזכותו של רז"ה ואף הצדקתי אותו (עי' עמ' 64 והערות 365-364, ועמ' 58 הע' 298), כך שדבריו בזה אינם מוסיפים דבר.

ובענין נוסח "בורא עשבי בשמים" שעליו דן רי"ל, מצינו שאצל הקדמונים מנוקד העי"ן בחיר"ק¹¹. אין שום הכרח מדברי הט"ז סי' רטז ס"ק יב שהמנהג לפני שהביעו "המדקקים" דעתם היה עֶשְׂבִי כטענת רי"ל, אפילו לא המנהג במקומו של הט"ז. והנה בא רי"ל להצדיק את שינוי רז"ה בשערי תפלה לנקד את העי"ן בסגול, וטען נגדי שעירבתי את היוצרות¹². אך שוב הוא התעלם שבהערותיי שערי דמעות אני

8 ראה מאמרו של הרב ישראל נתן השל בענין דעתם של גדולי הדור במלחמתם נגד הירץ ויזל ב'בית אהרן וישראל' גליון מג עמ' קנב, קנג קסב, קסג; וגליון מז עמ' קמו-קמט ששם ערך רשימה של אלו שנכשלו בו, עיי"ש.

9 והגרי"י קנייבסקי צוק"ל בספרו חיי עולם ח"ב פרק ח בהנה כתב: "ואפילו חיבור שיש עליו הסכמות מחכמי התורה אין זאת אומרת כלל על הגינות הוראות החיבור כידוע, ואין רצוני להאריך. רק אעתיק מש"כ הגאון מהרש"ם ז"ל בתשובותיו ח"א סי' ק"ט, וז"ל, הן נשלח אלי ספר כו' וגם אני הסכמתי עליו בראותי אפס קצהו כו', וכאשר עיינתי ראיתי כי כל רוח דעת אין בקרבו, ע"ש כל הסימן." עכ"ל. וידוע שהגרי"י עצמו בסוף ימיו נמנע מלתת הסכמות מפני שנכשל בזה. ועי' בשדי חמד מהדורת א"י כרך ג עמ' 87 כלל קמ שנכשל בתואר מאן דלא הכיר עיי"ש, ובעמ' 324 כלל קנז אות א. גם רוב האחרונים [לפחות האשכנזים] לא ראו מאורות הדקדוק מימיהם, או מחמת מיעוט התעסקותם בו - לפעמים החטיאו את המטרה אפילו בדברים פשוטים; עי' בלוח ארש ח"ב סוף סי' צו בשם ר' אליה בחור: 'אם יעלה חמור בסולם תמצא אשכנזי מדקדק'. וראה ב"עץ חיים" על חכמת הדקדוק לאחי המהר"ל בהקדמתו עמ' ח הסיבה שחכמי אשכנז הזניחו הדקדוק. וראה עוד בשדי חמד כרך ו עמ' 136, נו"ב קמא או"ח סי' ב ושאלת יעבץ ח"א סי' קנב. ולכן אינו מן התימה שסמכו על רז"ה בעינים עצומות ולא טרחו לבדוק אחריו, בסמכם על חזקת אומן לא מרע אומנותיה, ושמו כמדקדק גדול שהלך לפניו. וראה לעיל סוף הע' 5 ולקמן הע' 17.

10 אמר הכותב: אינני מחשיב עצמי כאחד מהמומחים הגדולים ביותר בעניני לשה"ק כדברי רי"ל בעמ' 66, רק עסקתי הרבה בספרי דקדוק ונוסחאות הסדורים ובספרים רבים שאינם תחת ידי הלומד הרגיל. אין לי שום ספק שלפעמים טעיתי בדבריי בהערותיי ללוח ארש וחבוריו - אך אין זה משנה את התמונה הכללית, ועיקר מגמתי היתה ליישב הנוסחאות הישנות נגד טענות המשנים, בין אם המשנה הוא הרז"ה ובין אם הוא אחר - אפילו הריעב"ץ [ראה לו"א סימנים קסד, ריז, רד]. והקורא הנבון ישקול הטענות שלפנינו ויכריע בינינו.

11 "סדור מברכה" כמנהג אשכנז וויניציאה תע"ו, וויניציאה ספרדי רפ"ד, מחזור ארם צובא חלק שני דף תרצד ע"ב, נפולי ר"ן ספרדי [עמ' 339], וכן העיד הריעב"ץ בלוח ארש סי' תמה שכן הנוסחא המקובלת בידינו, וכן הניקוד גם בתיכלאל עץ חיים התימני.

12 ופלא עליו דכשהעתיק דבריי שבשערי דמעות הוא שינה ניקוד נדר ונסך וניקדם בסגול במקום הצירי שבספרי, ואחר כך השיג עלי שדוגמאות האלו הבאתי בטעות כיון שבראשן

מפנה לדברי לוח ארש¹³ שמתייחס באר היטב לניקוד חיר"ק באות גרונית - ובכן לא נעלמה עובדה זאת מעיני!

רי"ל מחדש שבעקבות דגש לתפארת הקריאה הופך הסגול לחירק¹⁴ - ובכן אין ראיה מ"עשבות הרים" (משלי כז, כה) בחירק¹⁵ ל"עשבי" (בלי דגש בסי"ן). עכת"ד. אך מהריעב"ץ משמע ומוכח איפכא: לחירק יש נטייה שיבוא דגש אחריו לתפארת הקריאה, ולא כן הסגול (עי' הע' 14). ובכן שפיר מיייתי הריעב"ץ, 'עבותים חדשים' ומדקדקי הט"ז ראיה מעשבות¹⁶ הרים, כפי שכתבתי גם אני. ודי בזה להצדיק הניקוד המקובל. ואכמ"ל.

סגול - בעוד שהמדובר על תיבות שבראשן צירי. ובזה דרך בדרכו של רז"ה, וכן לא ייעשה. ואם סבר שעיקרם בסגול - היה לו להשיג כן, ולא לשנות הניקוד שבדבריי. [שוב התנצל רי"ל שקרא דבריי כפי הרגל לשונו ולא שם לב לניקוד שבספרי]. ולגופו של דבר עי' במכלול קמט ע"ב ששם החמש נקודות והשש נקודות במשקל אחד. ואכמ"ל.

13 בע' 23 טוען רי"ל על ריעב"ץ שהוא מייחס בטעות ניקוד עשבי בבי"ת דגושה לרז"ה, וכתב עליו 'ולא היא' - אך הוא הטועה בדבר פשוט, שהרי אין כאן אלא שיבוש הדפוס של לוח ארש דפוס ראשון שתוקן בסוגריים כנהוג ע"י המהדיר, והוא מציג את ניקוד הריעב"ץ עצמו. ואין מקום לטעות בזה כלל, שהרי בלוח ארש הוא מנוקד בחירק - לא בסגול כדעת הרז"ה.

14 אדרבא, בדוגמאות של הדגש לתפארת הקריאה התיבה נמצאת במקרא בחירק בין עם הדגש ובין בלעדיו, ולא נהפך החירק לסגול בהיעדר הדגש אפילו באות גרונית: עֶקְבֵי סוֹס (בראשית מט, יז; שופטים ה, כב); עֶקְבוֹת מְשִׁיחַד (תהילים פט, נב) בדגש, אבל בְּעֶקְבֵי הַצֶּאֱן (שה"ש א, ח) רפה ובחירק. ועמק"י שפה (יחזקאל ג, ה) וחק"י לב רפויים ובחירק. גם בלי אות גרונית יש לחירק נטייה להביא אחריו לפעמים דגש לתפארת הקריאה: מְקַדֵּשׁ (שמות טו, יז), אבל בשאר מקומות בלי דגש בקו"ף; מְקַרְה לילה (דברים כג, יא), ובשאר מקומות בלי דגש; יְקַרֵּךְ (שמ"א כח, י) בדגש, אבל יְקַרְנֵי (קהלת ב, טו) הִיְקַרֵּךְ (במדבר יא, כג). וכן עֶנְבֵי נֶזִיר, עֶנְבֵי רוֹשׁ (דברים לב, לב) [ולדעת רי"ל צריך לשיר עֶנְבֵי הַגֶּפֶן בְּעֶנְבֵי הַגֶּפֶן!]; עֶקְשׁוֹת פה (משלי ד, כד; ו, יב). לא מצינו דוגמא ברורה שדגש לתפארת גרם לשינוי הניקוד לולא הדגש. ומצינו פעם אחת סגול לפני דגש לתפארת הקריאה, וְאֶקְרָה (הושע ג, ב) - ולא נשתנה הסגול לחירק באות הגרונית בעקבות הדגש [ולפני דגשים שאינם לתפארת הקריאה בא גם סגול לרוב, ולא נשתנה לחירק מפני הדגש אפילו באות גרונית, כגון "אֶתֶן" שלא מנוקד בחירק אע"פ ש"יתן" מנוקד בחירק].

15 מה שהניח ליסוד שלפני הוא נח ציר"י הופכת לסגול דוקא אינו נכון, שהרי מצינו סְפָר, סְפָרִי, סְפָרִי; שֵׁם, שְׁמֵךְ, שְׁמֵכֶם; מְקַדְשְׁכֶם מְקַדְשֵׁי; אֶשֶׁת, אֶשְׁתּוֹ [ורק פעם אחת מצינו אֶשְׁתָּךְ כגפן פוריה]; ורבים כמותם. ובכן בזה נתבטל יסוד כללו הלז. ולא עוד אלא כללו והסברו והתופעות שבא להסביר אינם נדבקים זה עם זה דוק ותשכח. ואכמ"ל.

16 ובעמ' 73 טען שמכינוי היחיד נלמד סמיכות הרבים, ויצא בחריפות נגד הריעב"ץ שכתב שיש ללמוד לשון רבים מלשון רבים. אך במקרא מצינו חֲדָרוּ בלשון יחיד רק בסגול - ואילו בלשון רבים חֲדָרִי רק בפתח, וכן הֶבְלִי, הֶבְלָךְ, הֶבְלוּ בסגול ואילו הֶבְלִי, הֶבְלִי בְּהֶבְלִיהֶם בפתח. והמחפש ימצא עוד דוגמאות אע"פ שברובא דרובא תבוא צורת הרבים על דרך היחיד.

ובזה נפלה גם טענתו עליו בענין וְחֶסְרוֹן, שחידש רז"ה נגד כל הספרים לומר וְחֶסְרוֹן¹⁷ בסגול. אע"פ שמבחינת הדקדוק שינויו יתכן מגזרת חֶסְרוֹן [בסגול] (קהלת א, טו), הרי אני באתי ליישב את הניקוד המקובל¹⁸ [כהודאת רז"ה, וכן גם נהגו הספרדים וכמנוקד כבר בויניציאה רפ"ד¹⁹] שממשקל חֶסְרוֹן נאמר בכינוי חֶסְרוֹן. ודחיית רי"ל אינה כלום [בפרט אחרי שנתבטל כללו], שהרי מצינו גם מַעֲצָבוֹן עֲצָבוֹן [וכתב רו"ה בשום שכל בראשית כ, ה: "...ומן המשקל הזה עצבון ועצבונך כמפורש לעיל ג' י"ו, ואולם נשאר הדגש בצד"י גם בסמיכות ובכינוי שלא כמנהג המשקל הזה, בעבור שהצד"י מאותיות השריקה²⁰], וכן עֲצָבוֹןִי (יחזקאל כז, יב) מַעֲצָבוֹן.

ועוד, לו יהא שבלשון מקרא ראוי עשבי להיות בסגול, מ"מ יתכן שבלשון חז"ל הרגילו לדבר בו בחירק על דרך עֲשָׂבָא (דניאל ד, כט) שבלשון ארמית, כמצוי הרבה בלשון חז"ל שבתפלותינו שניקודה על דרך לשון ארמית²¹. וקרוב לומר שגם חסרונן נהגו בחירק בלשון חז"ל, עם כי אין לי ראיה לכך מלבד הקבלה שבידי הסודרים הישנים.

מן הענין להוסיף, שלפי מסורת הניקוד הבבלית של המקרא - עֲשָׂבָם (ישעיה מב, טו) וְחֶסְרוֹן (קהלת א, טו) הם שניהם בחירק, וכן שאר הסגולים הדומים באותיות גרוניות הם בחיר"ק בניקוד הבבלי. ולא עוד, אלא שבניקוד הבבלי של המשנה (ברכות פ"ז מ"ח) מצינו חֶסְרוֹןִי עצמה בחיר"ק²². הרי כאן מקור איתן ונאמן לניקוד

17 כן, המדקדק הגדול רז"ה הדפיס בשע"ת ובסדורו וְחֶסְרוֹןִים במ"ס: - ולא ידע שנפשות רבות הן לשון נקבה ועליהן קאי וחסרונן, וכדאי בזיון וקצף. והפמ"ג בסי' רז א"א ס"ק א כתב שצריך לומר וחסרונם במ"ס כי "וחסרונן" בנו"ן הוא לשון ארמי, והכשיל למ"ב שם בס"ק ג ושעה"צ ס"ק ב. ובייש סדר למשנה' ברכות פ"ז מ"ח העמיד הדברים על מכונם ותמה על שנכשל רז"ה בטעות פשוטה כזאת [והבחור הזעזער (מסדר האותיות) של הריעב"ץ, העתיק טעות זו מסדורו לסודר עמודי שמים, ונשמטה טעות זו מעיניו של הריעב"ץ כמו שהתנצל בלוח ארש סי' טז על טעויות אחרות].

18 ומה שטען רי"ל שיש כאן שתיקה כהודאה של הריעב"ץ אינו כלום, כמבואר אצלנו בעמ' 64 שכל חיבורי המשיגים על רז"ה לא עשו עבודה שיטתית, ואין בשתיקתם משום שתיקה כהודאה; ועי' שם גם בעמ' 60.

19 וכן כתב ב'עבותים חדשים' שכן הוא בכל הספרים. אך במחזור ארם צובא כרך ב דף תרצג ע"ב בסגול.

20 עיי"ש. והסיבה הזאת עצמה שייכת גם בעֲשָׂבוֹת הרים ובחֲשָׁבוֹת, שהרי אות שי"ן היא מאותיות השריקה. והיא סעד לדעת הריעב"ץ להדגיש שי"ן עֲשָׂבִי בשמים.

21 כגון למען אֶמְתָּדָה, בריתך וכו', נעריצָד ונקדישָד [ועוד תיבות רבות כמותן בסדורי הספרדים והתימנים וכן גם בסדורי אשכנז העתיקים], והוא לשון חז"ל על דרך הארמית. וכן בעוד תיבות רבות. ועי' לוח ארש ח"א סימנים נח ו-קכב והשגות רבי מרדכי דיסלדארף סי' קיד, עקרי הד"ט סי' ל דין כו וסי' ד דין טז, יסוד הקיום עמ' קז, ספר הרקמה לר"י ג' ג'נאח שער מ' (לט).

22 ראה "מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי" מאת פרופ' י' ייבין (ירושלים תשמ"ה) עמודים 829, 1036.

המקובל מאז. ובוודאי הקריאה כמסורת הבבלית שנתקבלה בכלל ישראל דור אחר דור במשך הרבה יותר מאלף שנה, לא גרעה מלשון חז"ל הכשרה לבוא בקהל לעלות על מזבח התפלה והתהילה²³, ובפרט שיש לסעדה גם מלשון המקרא המקובלת אצלנו כנ"ל. ומכאן דוגמא מאלפת עד כמה צריכים להיזהר לפני שמשבשים את הקבלות העתיקות מפני שנראות כמוטעות. בסופו של דבר הקבלה תכריע [אלא שבענין וחסרונן, סדורי אשכנז של היום נמשכו אחרי שינוי רז"ה].

אך לו יהא שרי"ל צדק בפלפולו להגן על רז"ה, מ"מ אין זו טענת רז"ה בעצמו²⁴, אלא שכיוון לניקוד הנכון כסומא בארובה, ואינו מועיל להצדיק רז"ה כמדקדק גדול²⁵. ואדרבא, כפי הטענות שכתב רז"ה בספרו, הריעב"ץ צדק בהחלט.

ולסיכום: הקורא המעונין מוזמן לקרוא בעצמו את ההקדמה שלי ללוח ארש ולשפוט למראה עיניו אם הגזמתי ביחסי לרז"ה, ומה מידת גדלותו וסמכותו כמדקדק וכקובע נוסחאות התפלה.

ג. ולגבי השאלה אם מוצדק לכנות רז"ה כרשע²⁶ וכו'. הנה לא מצאתי מחובתי

- 23 ובספר מסלול בדקדוק לשון הקודש [ששיבחו רע"א מאוד] נתיב יב אות צו כתב: "כבר הוצאתי לאור מכתב מיוחד קראתי בשם "באר החובות", יסודתו בהררי קודש לקיים נוסחאות תפלותינו שהן בנויות על יסודות הלשון, ולשבר מלתעות הבונים שוא וטחים טפל בשנותם את הדבורים הנמצאים במטבע הברכות והתפלות מבלי היות דומיהם בלשון הכתוב..." וראה גם שם סוף אות צח. ודבריו אלו מכוונים נגד רז"ה.
- 24 בענין וחסרונן, רז"ה עצמו רק אומר שכשראש התיבה היא אות גרונית אזי בכינוי ובסמיכות הרבים ישתנה החירק הראויה להיות לסגול. אין שום רמז שנפילת הדגש היא הגורמת - והרי סיבה זו איננה שייכת לדוגמאות שהוא מביא בענין ניקוד עשבי.
- 25 ומה שכתב רי"ל בעמ' 68 שספריו מעידים שנהירים היו לו כל שבילי התנ"ך לדקדוקם, ראה השגות רבי מרדכי דיסלדארף סי' קכח שאפילו היכן נמצא פסוק אשרי יושבי ביתך שאומרים ג' פעמים ביום לא ידע [הביאה הרב טוביה כצמאן במאמרו שב'המעין' גליון תמוז תשס"ח (מה, ד) הע' 7, עיי"ש]. ובמהדורת לוח ארש שלי ימצא הקורא מקומות אין ספור שנתעלם מרז"ה פסוקים רבים [או שהתעלם מהם מרצונו]. ובנידון זה עצמו [ניקוד עשבי] רז"ה לא הזכיר כל דוגמאות העומדות נגדו שהביא הריעב"ץ [שפ"א הפעל הגרונית באה בחירק], ואף לא הביא לא תיבת עשבים להחזיק דבריו, ולא תיבת עשבות הרים. גם ככלל צדקו המשיגים על רז"ה, וא"כ מה הועילה גדולתו בדקדוק, ולמה הוא גדול מהם? ועוד, מה יועילו כל בקיאותו וחריפותו אם אי אפשר לסמוך עליו בלי בדיקה אחריו? גם כללי פיתוק הטעמים למדרגותיהם קדמו הרבה לרז"ה, והוא איננו הממציאם, למרות שהבאים אחריו העתיקו אותם ממנו. ולפני שחורף דינו כגדול המדקדקים בדורו, אבקש מרי"ל לעיין היטב, בנוסף ללוח ארש והחבורים הנלווים, בספר ענף עץ עבות בחלק עבותות אהבה, שהוא ספר מלא וגדוש בהשגות על צוהר התיבה של רז"ה. יתכן שרז"ה היה גדול המדקדקים בדורו מבחינת פרסומו, ובכמות חיבוריו וחיידושי - אך האם גם בסמכות ונאמנות?
- 26 הריעב"ץ בהקדמתו ללוח ארש (מהדורתי עמ' ה) בהקשר לזיוף הסכמת אביו החכם צבי כותב על רז"ה: "העז איש רש"ה בפניו יענה כחשו..." רש"ה מרמז על ר' שלמה הענא, ועל רשע כלשון הפסוק (משלי כא, כט), כדרך הריעב"ץ במליצותיו לרמז שני דברים במילה

להושיב בית דין על קברו לדונו, אחרי שכבר אבדה קנאתו ושנאתו וקיבל דינו - ורק במה שהוא לתועלת לנו מצאתי לנכון לגלות טיבו ו"לקרוא את הילד בשמו"²⁷ - דהיינו כדי שלא יאמרו התיירו פרושים את הדבר לחדש ולהתחכם על נוסח חז"ל והקדמונים מדעתנו²⁸. מ"מ הקורא יכול לשפוט בעצמו איזה כינוי ראוי למי שמזייף הסכמות ולשונות הספרים, וחשוד לשקר, ואף הרים יד לשנות ניקוד המקובל במקראי קודש מסברא²⁹ בניגוד לחרם הקדמונים (ו"ד סי' רעט סע' א) ומתנכל במזיד לר' אליהו ור' עזריאל ווילנא בדברים אשר לא כן (הקדמה עמ' 64).

ויש להוסיף, שרז"ה שינה מדעתו בלי לכתוב שום נימוק "שלא חיסר בעולמו כלום" ל"דבר"³⁰. ובזה התחכם על חז"ל וכל הפוסקים ראשונים ואחרונים (ראה

אחת. ובסי' [תסט] כתב באותו ענין: "וכבר נשאל ממני על זה הזדון מעשה פשע ורשע. ונאלם לא יכול להשיב דבר. רק השיא לדבר אחר...". ובסי' [תעא] עמ' קנז: ואין אני דואג ונפשי מרה. רק על הכשילו את הרבים להאמין על אבי מורי הגאון זכר צדיק וקדוש לברכה כאילו נתן ידו ואצבעו לסייע ידי עוברי עברה...". ובכך לדעת הריעב"ץ הרז"ה ראוי לתואר "רשע" מפני זיפיו. וראה יבמות כ, א ונדה יב, א ושבת סוף מ, א שמי שעובר [בזדון] אפילו רק על דברי חכמים נקרא רשע. ועי' ראב"ע על תהלים יח, כב.

27 לא הגזמתי כשהאשמתי רז"ה בזיוף והתנכלות - הראיתי דברים ברורים שחור על גבי לבן, וכבר כתבו כן כמה מן האחרונים. ומה שייכות יש בין דרכי זה לבין מי שבמזיד מוציא שם רע בדברים אשר לא כן, בנסיון להשיג את מטרתו המפוקפקת - גם אם תהיה כוונתו לשם שמים; ובזה יקבל הרב רפאל בנימין פוזן תשובתו להערתי עלי בעמ' 55 הע' 4: האם הרר"פ סובר שאין לכות טיטוס כרשע [ובפרט שביוסיפון מרעיף עליו שבחים], וכן שבת צבי, שפינוזה, הרץ ויזיל [כפי שאנו מקובלים מהנו"ב וכל הגדולים שעמו - ראה לעיל הע' 8], וכיוצא בהם בדורות הקדמונים ובדורנו? האם הרר"פ סובר בכנות [אחרי עיון היטב בהקדמתנו] שרז"ה לא זייף לא את לשונות הספרים ולא את ההסכמות, ונהג בהגינות כלפי אויביו ר"ע ור"א ווילנא?

28 לאפוקי נוסחאות שנתקבלו מדור לדור דלא כנוסח הגמ' שלפנינו - אבל לא מפני זה הותרה הרצועה ל"חדש" ו"לתקן" את נוסח הגמ' מדעתנו.

29 כתב רבי מרדכי דיסלדארף בהשגותיו סי' כז: "וידבר ה' אל משה לאמור, בכל ספרים ישנים הלמד של לאמור דגושה אחר משה, חוץ מלגבי בני גד ובני ראובן, כמו שכתב באור תורה ובמכלול ובשאר ספרי המדקדקים האמיתיים. ור"ז שוב נשא לבו לשבש, ומגיה בדברי הרד"ק, ולא תאבה ולא תשמע אליו רק מזקנים תתבונן." עכ"ל. אמר ד"ר: ראה עד היכן הגיעה חוצפתו של רז"ה, ששיבש כשבעים פסוקים בתורה שבכולם למ"ד לאמר דגושה כעדות אור תורה וכל הספרים, וכל זה על סמך הגהתו מסברא בספר המכלול, להפוך את דבריו המעידים בהדיא שהלמ"דים דגושים לעדות שהלמ"דים רפויים. הרי כאן טלאי על גבי טלאי להפוך דברי אלקים חיים במקראי קודש. וכן עשה במקומות אחרים. ואכמ"ל.

30 גם במקומות אחרים שינה מהלשון המקובלת אצל חז"ל ובכל הסדורים, כמו "אשר קדשנו בקדושת אהרן" - עי' הקדמות הע' 178 וקצירת האומ"ר מאמר א' סי' מט; אל תשֶׁלֶט בנו יצה"ר במקום ישלט / ישלוט (ברכות ס, ב); ותהי מטתי שלמה לפניך במקום ותהא (ברכות ס, ב); כחלומות יוסף הצדיק במקום חלומותיו של (ברכות נה, ב); וכן רבון העולם במקום רבש"ע או רבון העולמים (ראה קצירת האומ"ר סי' תר); כאשר הבטחתנו במקום מה

בירור הלכה חלק רביעי או"ח סי' רכו באורד). בוודאי פחד להבליט שינוי זה, ולכן עשאו בגניבה, בכדי שגם אם ישימו לב לזה, יחשבו שמסתמא עשה כן ע"פ איזה מקור³¹. ובכן אניח לקוראים הנכבדים לשפוט למראה עיניהם מה מקומו של רז"ה כמדקדק ומהי מידת יראת השמים שלו, האם דעתו דעה כדי לסמוך עליה, ואלו תוארי כבוד מתאימים לו.

ד. ובשילהי דבריו כותב רי"ל: "קשה להשתחרר מן ההרגשה, שהרצון העז להפריך ככל הניתן את דברי רז"ה - הוא שקילקל את השורה, ומנע מרד"י לראות נכוחה את העובדות. וחבל שכך, שכן אילו אותה מומחיות וידע היו מושקעים במאמץ להבין את דברי רז"ה - היינו מן הסתם זוכים לתגליות נאות מאוד". עכ"ל. ואין לי אלא לצטט את המשנה בנגעים פ"ט מ"ג: "...אמר להן לא שמעתי. אמר לו ר' יהודה בן בתירא אלמד בו. אמר לו אם לקיים דברי חכמים הין. אמר לו שמא יולד לו שחין אחר חוצה לו ויפשה לתוכו. אמר לו חכם גדול אתה שקיימת דברי חכמים. ופירש הרע"ב: אם לקיים דברי חכמים הן. אם תמצא טעם לקיים דברי חכמים שאמרו שטעון הסגר - אמור, אבל ללמד שאינו טעון הסגר לא תאמר, שאיני מניח מה שקבלתי מרבתי ושומע ממך.

אמנם רי"ל רוצה שאני אגלה "תגליות נאות" ליישב ולהבין את דברי רז"ה, המחפש בנרות כל דרך אפשרית לסתור קבלת החכמים הראשונים - גם בדרכים פסולות. אך אני קיימתי בעצמי את דברי המשנה לקיים דברי החכמים הראשונים ולתלות קלקלה במקולקל ולהזים דברי הסותרם, כדרך שהגין הרמב"ן על הרי"ף, ואין ספק שבדרכי זה גיליתי לא פחות "תגליות נאות". ואכן זוהי דרך החכמים האמיתיים, דרך שסללו הריעב"ץ ורבי מרדכי דיסלדארף ושאר חכמים גדולים, וכהסכמת גדול דורו הנודע ביהודה. והיה אפשר להעיר עוד הרבה על דברי רי"ל, אבל די במה שנתבאר.

דויד יצחקי

שהבטחתנו (שם סי' תרא). בקיצור: קשה להשתחרר מההרגשה, שרז"ה החשיב עצמו יותר חכם מחז"ל בהבנת גדרי לשון הקודש ודקדוקו, ולכן הרשה לעצמו ללמד פרק בהלכות לשה"ק ול"תקן את טעויותיהם".

31 ואף גם זאת, למרות שרז"ה אינו ידוע כ"מסכיל" - אך הוא היה רבו בדקדוק של הרף וייזל ה"מסכיל", וקרוב מאוד לשער שדרך רז"ה לזלזל בנוסחאות חז"ל ונוסחאות המקובלות השפיעה עליו ונעשה שורש פורה ראש ולענה, לזלזל בקבלת הדורות ובקדמונים ובאלו שלא היו בקיאים בדקדוק. ובעקבות המסכילים הראשונים עדת המסכילים שאחריהם והרפורמים בזו לחז"ל ואמרו "כי לא ידעו פשטות הכתובים ואת דקדוק הלשון לא הכירו וכי הלכו בדרך עקש ופתלתל" ולשון המלבי"ם בתוכן המחברת שבהקדמתו לביאורו על תורת כהנים, עיי"ש. אכן זו המסקנא המתבקשת מהמשתקף מתקוני רז"ה המכריזים ששקר נחלו אבותינו ח"ו.